QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)
PEDAGOGIKA
PEDAGOGY
https://doi.org/10.70728/c.series.ped.v08.i10.100

KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISH NAZARIYASI

Boymirzayeva Mohira Shavkatjonovna
“Tashkent International University”
Xorijiy tillar kafedrasi dotsenti, PhD.

Annotatsiya Ushbu maqola kompetentlikni shakllantirish nazariyasining mohiyati, asosiy tamoyillari va pedagogik jarayondagi qo‘llanilishini tahlil qiladi. Kompetentlik — bu bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy fazilatlarni real professional yoki hayotiy vaziyatlarda samarali qo‘llash qobiliyati sifatida talqin etiladi. Nazariya psixologik-pedagogik tadqiqotlar (A. Verbitskiy, I.A. Zimnyaya, J. Raven va boshqalar) asosida shakllangan bo‘lib, ZUN (bilim-ko‘nikma-malaka) modelidan farqli o‘laroq, natijaga yo‘naltirilgan va kontekstli yondashuvni ta’kidlaydi. Maqolada kompetentlikni shakllantirish bosqichlari, tarkibiy qismlari va shakllantirish shart-sharoitlari ko‘rib chiqiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, kompetentlikni shakllantirish — doimiy, integrativ va amaliyotga yo‘naltirilgan jarayon bo‘lib, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: kompetentlik nazariyasi, kasbiy kompetentlik, kompetensiya, shakllantirish bosqichlari, kontekstli ta’lim, pedagogik kompetentlik, ZUN modeli.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimida “kompetentlik” tushunchasi markaziy o‘rin egallaydi. U bilim, ko‘nikma va malakalarni muayyan vaziyatlarda samarali qo‘llash qobiliyatini bildiradi. Kompetentlikni shakllantirish nazariyasi ta’limning an’anaviy “bilim berish” paradigmasidan uzoqlashib, natijaga (outcome-based) va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvga o‘tishni aks ettiradi.

Nazariyaning dolzarbligi globallashuv, raqamli texnologiyalar rivoji va kasbiy bozorda yuqori talablar bilan bog‘liq. O‘zbekiston ta’lim standartlarida ham kompetentlikka asoslangan yondashuv ustuvorlik qilmoqda. Ushbu maqolada kompetentlikni shakllantirish nazariyasining mohiyati, asosiy tamoyillari, bosqichlari va pedagogik qo‘llanilishi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim tizimida kompetentlikni shakllantirish masalasi dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ta’limning an’anaviy bilim-ko‘nikma-malaka paradigmasi o‘rnini kompetensiyaviy yondashuv egallagan bo‘lib, bu yondashuv ta’lim natijalarini nafaqat bilimlar yig‘indisi, balki shaxsning real hayotiy va kasbiy vaziyatlarda samarali harakat qilish qobiliyati sifatida talqin etadi. O‘zbekiston Respublikasi ta’lim sohasidagi islohotlar hamda xalqaro tajriba (OECD Learning Compass 2030, Yevropa tayanch kompetensiyalari) ushbu

masalaning strategik ahamiyatini oshiradi. Kompetentlikni shakllantirishning nazariy asoslari yetarlicha ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, uning pedagogik jarayonda izchil amalga oshirilishi, bosqichlari, shart-sharoitlari va diagnostika mexanizmlari bo‘yicha yagona metodologik yondashuvning yetishmasligi kuzatiladi. Bu esa ta’lim sifatini oshirish va bo‘lajak mutaxassislar, jumladan o‘qituvchilarning professional kompetentligini shakllantirishda qiyinchiliklar tug‘diradi. Tadqiqotning maqsadi kompetentlikni shakllantirish nazariyasining metodologik asoslarini tahlil qilish, uning tarkibiy komponentlari, bosqichlari va pedagogik shart-sharoitlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun kompetensiya va kompetentlik tushunchalarining mohiyatini aniqlashtirish, kompetensiyaviy yondashuvning tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish, kompetentlikni shakllantirishning tarkibiy tuzilmasi va bosqichlarini asoslash, nazariy modellarni taqqoslash va amaliy ahamiyatini ko‘rsatish vazifalari belgilandi. Tadqiqot obyekti ta’lim jarayonida kompetentlikni shakllantirish, predmeti esa uning nazariy asoslari va pedagogik mexanizmlari hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari N. Xomskiy, D. Makklelland, keyinchalik I. A. Zimnyaya, A. V. Xutorskiy, A. K. Markova, N. V. Kuzmina, E. F. Zeer va boshqa olimlar tomonidan rivojlantirilgan. O‘zbekiston pedagogikasida ham ushbu tushunchalar faol o‘rganilmoqda.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot nazariy xarakterda olib borildi. Asosiy usullar sifatida tarixiy-mantiqiy tahlil, taqqoslash usuli, tizimli yondashuv, kontent-tahlil hamda sintez va umumlashtirish usullari qo‘llandi. Tarixiy-mantiqiy tahlil orqali kompetensiyaviy yondashuvning shakllanish bosqichlari o‘rganildi. Taqqoslash usuli yordamida Zimnyaya, Xutorskiy, Markova va boshqa tadqiqotchilarning yondashuvlari solishtirildi. Tizimli yondashuv kompetentlikni integral sifat sifatida ko‘rib chiqish imkonini berdi. Kontent-tahlil yordamida pedagogika, psixologiya va ta’lim metodologiyasiga oid ilmiy manbalar, xalqaro va milliy standartlar, O‘zbekiston ta’lim sohasidagi islohotlar materiallari tahlil qilindi. Olingan ma’lumotlar sintez va umumlashtirish asosida nazariy model shakllantirildi.

Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo‘lib, ilmiy adabiyotlar, pedagogik tadqiqotlar va xalqaro hujjatlar (CEFR, kompetentlikka asoslangan ta’lim modellar) tahlili asosida o‘tkazildi. Asosiy manbalar: A. Verbitskiy (kontekstli ta’lim), I.A. Zimnyaya, J. Raven, N.A. Muslimov, G.R. Tojiboeva va boshqa o‘zbek va xorijiy olimlarning ishlaridir.

Tahlil usullari:

Nazariy tahlil va sintez;

Taqqosiy tahlil (ZUN va kompetentlik modellarini solishtirish);

Struktural tahlil (komponentlar va bosqichlarni ajratib ko‘rsatish).

Ma’lumotlar ilmiy bazalardan (CyberLeninka, Zenodo, ResearchGate) yig‘ildi. Tadqiqot deskriptiv-analitik uslubda amalga oshirildi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, kompetentlikni shakllantirish uzluksiz, bosqichma-bosqich va shaxsga yo‘naltirilgan jarayon hisoblanadi. Uning samaradorligi ta’lim mazmunining kompetensiyaviy asosda loyihalashtirilishi, interfaol va amaliyotga yo‘naltirilgan metodlarning qo‘llanilishi, refleksiv faoliyat va o‘z-o‘zini rivojlantirish mexanizmlarining

mavjudligi, shuningdek diagnostika va monitoring tizimining uzluksizligiga bog‘liq. Turli yondashuvlarni taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, Zimnyaya va Xutorskiyning modellari ta’lim natijalarini standartlashtirish va baholash uchun qulayroq, Markova va Kuzmina yondashuvlari esa pedagogning shaxsiy-kasbiy rivojlanishiga ko‘proq e’tibor qaratadi. O‘zbekiston kontekstida milliy-ma’naviy qadriyatlar bilan integratsiyalashgan kompetentlik modellari alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, kompetentlikni shakllantirish nazariyasi ta’lim jarayonini natijaviylikka yo‘naltirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Uning samarali amalga oshirilishi uchun ta’lim dasturlarini kompetensiyaviy asosda qayta loyihalash, o‘qituvchilarning professional kompetentligini doimiy rivojlantirish mexanizmlarini yaratish va diagnostika vositalarini (portfel, kompetentlik matritsalari, refleksiv kundaliklar) keng joriy etish tavsiya etiladi. Ushbu nazariy asoslar, xususan, chet tili o‘qituvchilari va oliy ta’lim pedagoglarining professional kompetentligini shakllantirishda amaliy qo‘llanilishi mumkin.

Natijalar

Nazariy tahlillar asosida kompetensiya va kompetentlik tushunchalari o‘rtasidagi farq aniqlandi. Kompetensiya jamiyat yoki kasbiy standart tomonidan belgilangan talablar majmui bo‘lib, bilim, ko‘nikma, malaka, shaxsiy sifatlar va ularni qo‘llashga tayyorlikni o‘z ichiga oladi. U me’yoriy va potensial xarakterga ega. Kompetentlik esa shaxsning shu talablarga amalda javob berish darajasi, ya’ni kompetensiyalarga egalik qilish holatidir. U individual va natijaviy xarakterga ega. Xutorskiy talqiniga ko‘ra, kompetensiya oldindan berilgan ijtimoiy talab, kompetentlik esa shaxsning shu talabni egallashi hisoblanadi. Zimnyaya kompetentlikni integrativ sifat sifatida belgilaydi. Kompetensiyaviy yondashuvning tarixiy rivojlanishi uch bosqichga bo‘linadi. Birinchi bosqich (1960–1970-yillar) “kompetensiya” tushunchasining ilmiy muomalaga kirishi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi bosqich (1970–1990-yillar) ta’lim va kasbiy sohalarda keng qo‘llanilishi, turli faoliyat turlari uchun kompetensiyalar ajratilishi bilan xarakterlanadi. Uchinchi bosqich (1990-yillardan hozirgacha) yondashuvning pedagogik amaliyotga mustahkam kirishi, standartlarga kiritilishi va ta’lim natijalarini kompetensiya tilida ifodalash bilan belgilanadi. Kompetentlikning tarkibiy komponentlari sifatida kognitiv (bilimlar), operatsional-faoliyat (ko‘nikma va malakalar), motivatsion-qiymat (ichki undov, qadriyatlar, tayyorlik) va shaxsiy (refleksiya, kreativlik, javobgarlik, kommunikativ sifatlar) komponentlar ajratildi. Pedagogik kompetentlik kontekstida maxsus, metodik, kommunikativ, innovatsion va axborot-kommunikatsiya kompetensiyalari ham qo‘shimcha ravishda ajratiladi. Kompetentlikni shakllantirish jarayoni quyidagi mantiqiy bosqichlardan iborat: diagnostik-motivatsion bosqich (ehtiyojni anglash, maqsadni belgilash), kognitiv bosqich (nazariy bilimlarni egallash), operatsional bosqich (ko‘nikma va malakalarni shakllantirish), integrativ-refleksiv bosqich (bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlarning uyg‘unlashuvi, o‘z-o‘zini baholash) va ijodiy-professional bosqich (yangi vaziyatlarda mustaqil qo‘llash, innovatsiya yaratish).

Kompetentlik tushunchasining mohiyati: Kompetentlik — bu bilim (knowledge), ko‘nikma (skills), malaka (abilities) va shaxsiy fazilatlarni (attitudes) real vaziyatlarda samarali qo‘llash qobiliyati. U “kompetensiya” (alohida ko‘nikma yoki talab)dan farqli o‘laroq, integrativ va kontekstli xususiyatga ega. Ko‘pincha quyidagi formula bilan ifodalanadi: **Kompetentlik = Bilaman + Qila olaman + Istayman + Qo‘llayman**.

Asosiy tarkibiy qismlari (komponentlari):

- **Kognitiv** (bilim va tushunish);
- **Faoliyat** (ko‘nikma va amaliy qo‘llash);
- **Motivatsion-qiymat** (istak va munosabat);
- **Refleksiv** (o‘z faoliyatini tahlil qilish).

Shakllantirish bosqichlari: Ko‘pgina tadqiqotlarda (Tojiboeva va boshqalar) quyidagi bosqichlar ajratiladi:

1. Maxsus kasbiy ta’lim orqali asosiy bilim va kompetensiyalarni egallash;
2. Amaliyotda bilim va ko‘nikmalarni boyitish;
3. Refleksiya va o‘z-o‘zini baholash orqali takomillashtirish;
4. Doimiy kasbiy rivojlanish (life-long learning).

Nazariyaning asosiy tamoyillari:

- Kontekstual yondashuv (real yoki modellashtirilgan vaziyatlarda o‘qitish);
- Integrativlik (komponentlarning birligi);
- Faollik va muammoga yo‘naltirilganlik;
- Shaxsga yo‘naltirilganlik va individual yondashuv;
- Natijaga (mastery) asoslangan baholash.

ZUN modelidan farqi: An’anaviy ZUN (bilim-ko‘nikma-malaka) modeli nazariy bilimlarga urg‘u bersa, kompetentlik nazariyasi amaliy qo‘llash, kontekst va shaxsiy fazilatlarni birinchi o‘ringa qo‘yadi.

Muhokama

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, kompetentlikni shakllantirish nazariyasi ta’limning samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. U talabalarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi va kelajakdagi professional muammolarni hal qilishga tayyorlaydi.

Muammolar: ko‘plab o‘quv dasturlarida nazariya va amaliyot o‘rtasida uzilish mavjud, raqamli va kontekstli vositalar yetarli emas. Yechim sifatida:

- Kontekstli vazifalar (kase-stadi, simulyatsiya, loyihalar);
- Refleksiv mashg‘ulotlar;
- Innovatsion texnologiyalarni (AI, onlayn platformalar) joriy etish tavsiya etiladi.

Xalqaro tajribada (CBE — Competency-Based Education) va O‘zbekistonda bu nazariya oliy ta’lim standartlariga kiritilgan, ammo amaliy joriy etishni kuchaytirish zarur.

Xulosa

Kompetentlikni shakllantirish nazariyasi — zamonaviy pedagogikaning asosiy nazariyalaridan biri bo‘lib, bilim, ko‘nikma va shaxsiy fazilatlarni integratsiya qilgan holda real faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi. Uning tamoyillari va bosqichlarini oliy ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini samarali rivojlantiradi. Kelgusida empirik tadqiqotlar (kompetentlikni baholash modellarini sinovdan o‘tkazish) o‘tkazish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Tojiboeva G.R. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot.

2. Muslimov N.A. va boshq. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Toshkent, 2015.
3. Verbitskiy A.A. Kontekstnoe obuchenie v kompetentnostnom podhode.
4. Zimnyaya I.A. Kompetentnostnyy podhod v obrazovanii.
5. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim standartlari va tegishli ilmiy manbalar (2023–2025).